

УДК 159.923.5

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕЖ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

О.В. Савченко

аспірантка кафедри психології Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України
elena_evp@rambler.ru

Савченко О.В. Специфіка формування психологічних меж особистості підлітків в залежності від стилю сімейного виховання. У статті автор систематизує батьківські установки в виховному процесі, досліджує фактори виховного впливу, аналізує позиції батьків щодо дитини. Центральною ідеєю статті виступає співвіднесення типів психологічних меж з батьківськими установками, які, в свою чергу, вивчені з психоаналітичних позицій. Особливу увагу приділено детермінантам вибору батьками неефективного стилю ставлення до дитини. Зокрема, автор дійшла висновку, що первинними причинами дефіциту психологічних меж дітей є порушення розвитку особистісних кордонів самих батьків, а самі несприятливі сімейні умови впливають на недостатню автономію Я дитини.

Ключові слова: стилі сімейного виховання, сімейні відносини, психологічні межі особистості підлітка, розвиток психологічних меж, вплив стилів сімейного виховання на специфіку формування психологічних меж.

Savchenko, O.V. Specificity of formation of psychological boundaries of personality of adolescents with different styles of family upbringing. The paper focuses on the specific nature of formation of psychological boundaries of adolescents under different styles of family education. The author systematizes the parental attitudes in the educational process, investigates the factors of educational influence, and analyzes the parents' positions with regard to the child. The core idea of this paper is the correlation of types of psychological boundaries with parental attitudes, which, in turn, are studied in terms of psychoanalytical positions. Special attention has been paid to the determinants of parents' choice of an ineffective style of attitudes toward the child. In particular, the author comes to the conclusion that the disturbance of development of parents' personal boundaries are the primary causes of the deficit of psychological boundaries of children; and the unfavorable family conditions influence the insufficient autonomy of the child's self. The author has not only studied the unfavorable styles of family education, but also the spectrum of child-parent relations as a whole. In particular, the paper has been defined the concept of harmonious family, that includes not only an integral, coordinated system of relationships and provides the needs of its members with corresponding capabilities, but also is conducive to the development of "good enough" system of psychological boundaries, that take into account the "separateness" of each family member and the difference in their desires. Inter alia, it was concluded that the intergenerational transfer of defense mechanisms results in the intergenerational transfer of system of psychological boundaries.

Keywords: family upbringing styles, family relations, psychological boundaries of an adolescent's personality, development of psychological boundaries, influence of family upbringing styles on the specificity of the formation of psychological boundaries.

Постановка проблеми. Вплив сімейних відносин на формування особистості підлітка, а також на його поведінку і самовідчуття підкреслюється в усіх психологічних підходах і напрямках, пов'язаних з цією темою. Зокрема, Дж. Рейнгольд стверджує, що підліткова деліквентність – є продукт поведінки батьків [14]. Ф. Дольто говорить про дитину, як про симптом батьків [8]. Ж. Лакан визначає дитину, як істину сімейної пари [10]. А.І. Захаров аналізує деструктивний стиль ставлення батьків до дитини і приходиться до висновку, що цей стиль веде до виникнення аномалій формування особистості підлітка [9]. Е.Т. Соколова, в якості наслідків материнських депривацій, вказує на можливий розвиток у підлітка підвищеної тривожності, невпевненості, потреби в любові і нав'язливого страху втрати об'єкта прихильності [15]. Подібні зміни в розвитку, а також емоційне збіднення у дітей, що виховуються без материнської турботи та ласки, підкреслює А.Я. Варга [4]. В.В.Ніколаєва вивчає межеві особистісні розлади та описує патерн психологічної недиференційованості і залежності. На її думку подібний патерн формується в несприятливих сімейних умовах і означає недостатню автономію Я. Останнє, згідно автору, тягне за собою нестійкість самоставлення, зверхзалежність від оцінок значущих інших, втрату індивідуальності та інші порушення, які в нашому дослідженні ми відносимо до дефектів психологічних меж особистості. У своєму дослідженні психологічної недиференційованості Е.Т. Соколова приходиться до висновку, що «низький її рівень проявляється в дифузності «меж Я», їх слабкій окресленості, недостатній визначеності, що робить межі Я доступними для проникнення ззовні чужих оцінок, ідей, думок про Я і про навколишній світ» [15, с.38]. У. Джеймс вивчив фізичні, соціальні та духовні межі Я та виявив, що вони формуються в різному віці [5]. Згідно вченому, якщо дитина потрапляє в некомфортні умови, то у неї може порушитися формування окремих видів психологічних меж.

Згідно Джеймсу, духовні межі особистості розвиваються в підлітковому періоді, а порушення в виховному процесі в значній мірі їх модифікують по окремим властивостям і якостям.

Мета статті. У якості мети даної роботи ми обрали співвіднесення виховних позицій батьків з типами психологічних меж підлітків. Це відкриває нові можливості опису поведінкових проявлень батьківських установок через контактні взаємодії з дитиною, а також дозволяє зрозуміти первинні причини дефіциту психологічних меж дітей як порушення розвитку особистісних меж самих батьків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сімейне виховання – це організація життєдіяльності дитини в умовах сім'ї, при якій проявляється батьківське ставлення [13]. Його досліджували А.Адлер, Дж. Боулбі, А.Я. Варга, С. Джонсон, Е. Ейдемільер, Е. Еріксон, А.І. Захаров, А.Є. Личко, А.А. Реан, Е.Т. Соколова, В.В. Столін, З.Фрейд, Е. Фром, Н.Чодороу, В.В. Юстицік.

Згідно А.Я. Варга, батьківське ставлення являє собою цілісну систему різноманітних почуттів до дитини та поведінкових стереотипів в спілкуванні з дитиною, особливостей сприйняття і розуміння характеру дитини та її вчинків [4]. Вивчення сімейного виховання пов'язане з аналізом ряду аспектів [13]: 1) стилів виховання; 2) факторів виховного впливу; 3) вихованої позиції батьків. А.А. Реан вважає, що крім свідомого, цілеспрямованого виховання, здійснюваного батьками, на дитину впливають вся сімейна атмосфера, а також сімейні умови: соціальне становище, рід занять, матеріальний рівень, рівень освіти, ціннісні орієнтації членів сім'ї. Тому, будь-яка деформація батьківської сім'ї тягне за собою певні наслідки в розвитку особистості дитини [13]. Згідно Реан, сімейна деформація може бути структурною або психологічною. Структурна деформація сім'ї - це порушення її структурної цілісності внаслідок відсутності одного з батьків. Психологічна деформація сім'ї пов'язана з порушенням системи міжособистісних відносин, переважанням негативних цінностей, асоціальних установок і т.п.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Стилі батьківського виховання вперше досліджував А. Адлер [1]. Вчений-психоаналітик описав несприятливі ситуації дитинства, пов'язані з батьківським вихованням, на основі яких дитина формує помилкові уявлення про життя. До них він відніс два порушення в виховному процесі: потурання дитини і зневага дитиною. Ці деструктивні стилі перешкоджають розвитку у дитини соціального інтересу і суспільного почуття - здатності цікавитися іншими людьми. Адлер вважав, що потурання і вседозволеність з боку батьків призводять до розвитку неадекватних уявлень про самого себе, про навколишній світ, тягне за собою формування неконструктивних способів взаємодії з іншими людьми. Вчений встановив, що стиль ставлення до дитини залежить від життєвого стилю батьків, тобто від значення, яке людина надає світові і самому собі, від цілей людини, їх спрямованості та тих підходів, які використовуються при вирішенні життєвих проблем. В свою чергу, стиль батьківського ставлення надає безпосередній вплив на формування майбутнього стилю життя дитини [1].

Про вплив сімейних відносин на формування характеру і його окремих якостей говорив З. Фрейд [16]. Фіксація на тій чи іншій стадії психосексуального розвитку, забезпечується не тільки силою потягів дитини, а й особливостями догляду та комунікації з ним батьків. Порушення в виховному процесі, Фрейд бачив або в надмірному задоволенні бажань, при якому ніщо не підштовхує дитину до розвитку, або в надмірних обмеженнях, при яких здатність дитини сприймати сувору реальність виявляється перевантаженою. Н. Мак-Вільямс, аналізуючи роботи Фрейда, приходять до висновку, що правильне виховання розглядалося їм, як гнучко мінливе в межах, з одного боку, задоволення бажань, достатнього для того, щоб створити атмосферу безпеки і задоволення, а з іншого боку, в межах, прийнятних за рівнем розвитку, фрустрацій. Це необхідно для того, щоб дитина поступово вчилася замінювати принцип задоволення принципом реальності [12].

Е. Еріксон у своїх дослідженнях стилів виховання в залежності від культури суспільства виявив, що стиль материнства визначається тим, що саме очікує від дитини соціальна група, до якої він належить. На думку Еріксона, кожній стадії розвитку відповідають свої, властиві даному суспільству очікування, які індивід може виправдати або не виправдати, і тоді, він або включається в суспільство, або відхиляється їм. Ці міркування Е. Еріксона лягли в основу двох найбільш важливих понять його концепції - «групової ідентичності» і «егоїдентичності». Групова ідентичність формується завдяки тому, що з першого дня життя виховання дитини орієнтоване на включення його в дану соціальну групу, на виробітку властивого цій групі світовідчуття. Егоїдентичність

формується паралельно з груповою ідентичністю і створює у суб'єкта почуття стійкості і безперервності свого Я, незважаючи на ті зміни, які відбуваються з людиною в процесі її зростання і розвитку [20].

Детермінанти вибору батьками неефективного стилю ставлення до дитини вивчали А. Адлер, Дж. Боулбі, А.Я. Варга, С. Джонсон, А.І. Захаров, Е.Т. Соколова, Е. Фром, Е. Ейдемільер, В.В. Юстицькіс та ін.

А.Я. Варга вважає, що до цих детермінант відносяться [4]:

1. *Педагогічна та психологічна неграмотність батьків.* Педагогічна неграмотність проявляється у відсутності знань вікової та педагогічної психології, в знеціненні виховного процесу та його значущості для особистості дитини, а також у використанні некритично засвоєних, ригідних стереотипів виховання, успадкованих від власних батьків.

2. *Особистісні проблеми і психологічні особливості самих батьків.* А.Я. Варга підкреслює особливе значення цієї детермінанти батьківського відношення в ряді інших, до яких вона відносить клініко-психологічні особливості дитини, соцікультурні та сімейні традиції, етологічні фактори раннього контакту дитини з матір'ю, особливості спілкування дорослих членів сім'ї, тощо.

Дж. Боулбі встановлює, що головна причина батьківських помилок полягає в їх почутті до дитини, «яке спотворене позасвідомими конфліктами, що тягнуться з їх власного дитинства» [3, с.36]. Також Боулбі стверджує, що у відносинах з дітьми батьки відіграють свої власні конфлікти.

А. Адлер пов'язує гіперопікаючу поведінку матері з її підвищеною тривожністю. Цей висновок в подальшому підтверджується А.І. Захаровим [9].

Е. Фром, вивчивши психологічні особливості матерів, сформулював концепцію «шизофреногенної матері» [17]. Шизофреногенна мати – це деспотична, владна жінка, яка емоційно відкидає свою дитину і одночасно викликає у неї сильну тривожність, заважає її нормальному розвитку через сильну потребу контролювати чуже життя. Вона прагне бути бездоганною в своїх вчинках і вимагає того ж від інших. Шизофреногенна мати оточує дитину всеосяжної опікою і дріб'язковим контролем. Зрештою, дитина поступається і відмовляється від зовнішнього світу заради безпеки, яку обіцяє всемогутня, потураюча мати, що ховає власну ненависть і образу за демонстративною турботою [17].

Схожий материнський патерн описує С. Джонсон [6]. Коли батьківський гнів пов'язаний не з тим, що робить, чи не робить дитина, а з власними почуттями і переживаннями матері, то дитина плутає межі своєї і батьківської поведінки, що може обернутися раптовою люттю щодо нього. Концепція шизофреногенної матері розкривається і в тому випадку, коли мати хоче «ідеального немовляти», а на реальну дитину реагує злістю [6, с. 84].

3. *Особливості спілкування з іншими членами сім'ї, які впливають на відносини батьків до дитини.* Деструктивний стиль ставлення до дитини породжує подвійні стандарти (від дитини вимагають одних вчинків, а самі батьки роблять протилежні), порушення комунікативних процесів (батьки, з одного боку, критикують підлітка, а з іншого, на прихованому рівні, підтримують засуджувану поведінку і сприяють її збереженню), протилежні вимоги дорослих (мама зобов'язує до одних вчинків, а батько – до інших), неповагу батьків один до одного та ін. Згідно Г. Бейтсон, руйнівними для особистості дитини є «подвійні послання», які даються на свідомому і несвідомому рівнях. З одного боку, дитині кажуть, що саме вона повинна зробити, а з іншого, на позасвідомому рівні, повідомляють протилежну інформацію про те, що робити цього не потрібно і навіть заборонено [2].

Н. Чодороу досліджує розвиток невротичної особистості в сім'ях, в яких батьки пригнічують і знецінюють один одного [18]. Взаємно принижуючи авторитет, вони позбавляють дитину можливості для позитивних ідентифікацій, що в подальшому призводить до розвитку в неї дефіцитарної ідентичності.

Окремим аспектом дослідження стилів сімейного виховання є побудова їх типології [3, 4, 6, 15, 11, 19].

Дж. Боулбі виділяє наступні типи порушень сімейного виховання: [3, с.213]: а) постійна несприйнятливність батьків до дитини, що домагається турботи або активне її приниження і відкидання; б) несподівані переривання батьківського піклування; в) постійні погрози нелюбові до дитини з боку батьків, які використовуються як засіб контролю над ним; г) загрози батьків піти з сім'ї, які вживались, або як метод дисциплінування дитини, або як спосіб примусу партнера по

шлюбу; д) загрози з боку одного з батьків кинути або навіть вбити іншого з батьків, або ж покінчити життя самогубством; е) примус дитини відчувати себе винуватою, стверджуючи, що її поведінка відповідальна, або буде відповідальною за хворобу або смерть одного з батьків.

С. Джонсон пов'язує стилі виховання зі стилями прихильності і говорить про «боязливо-унікаючу прихильність», «боязливо-відкидаючу прихильність» і «безпечну прихильність» [6, с. 87-88]. Перші два стилі, згідно Джонсону, мають деструктивний характер, перешкоджають індивідуалізації дитини і тягнуть наступні труднощі в автономному функціонуванні.

О.Т. Соколова виділяє наступні стилі відносин «мати-дитина» [15]: 1) співробітництво; 2) ізоляція; 3) суперництво; 4) псевдоспівробітництво. Відмінності між цими стилями Соколова бачить в суб'єкті домінування: мати або дитина стають в центрі відносин в парі.

А.Я. Варга і В.В. Столін диференціюють чотири типи дитячо-батьківських відносин [4]: а) приймаюче-авторитарне, коли тепле відношення і прийняття дитини поєднується з вимогами соціальних успіхів і досягнень при повному контролі в цих областях; б) відкидаюче з елементами інфантилізації і соціальної інвалідації, коли спостерігається емоційне відкидання дитини, його низька цінність в очах батьків і ставлення до неї, як до більш молодшої в порівнянні з реальним віком; в) симбіотичне, з прагненням встановити з дитиною тісний емоціональний контакт; г) симбіотично-авторитарне, коли присутні гіперпротекція та тотальний контроль не тільки поведінки, але і всього психічного життя дитини.

Найбільш розгорнуту типологію стилів сімейного виховання розробили А.Є. Личко [11] і Є.Г. Ейдемільер [19]. Вони побудували свою класифікацію, виділивши два ключові чинники: рівень протекції і ступінь задоволення потреб дитини. Під рівнем протекції автори розуміють ту кількість сил, уваги і часу, що батьки приділяють вихованню дитини. При гіперпротекції дорослі присвячують дитині вкрай багато часу, сил і уваги, її виховання стає головною справою їхнього життя. При гіпопротекції дитина опиняється на периферії уваги батьків, до неї «не доходять руки», а за її виховання беруться лише тоді, коли трапляється щось серйозне. Ступінь задоволення потреб дитини Личко і Ейдемільер визначають через потурання дитині, коли батьки прагнуть до максимального й некритичного задоволення будь-яких її потреб. Ігнорування характеризується недостатнім прагненням до задоволення потреб дитини, причому частіше страждають духовні потреби, особливо потреба в емоційному контакті та спілкуванні з батьками.

Сполучення ключових чинників створюють кілька характерних стилів виховання, більшість з яких є дисгармонічними [11, 19]: 1) гіпопротекція або ліберально-потураючий стиль; 2) домінуюча гіперпротекція або надмірно опікуючий стиль; 3) потураюча гіперпротекція; 4) емоційне відкидання дитини; 5) підвищена моральна відповідальність; 6) виховання дитини в культурі хвороби; 7) жорстоке поведіння з дитиною; 8) ціннісне ставлення до дитини і відповідальність за неї.

Окремої уваги, з точки зору теми нашої роботи, заслуговує аналіз виховних позицій батьків, які іноді позначають як батьківські установки до виховання дітей. Слідом за Д. Баумрінд, А.А. Реан описує чотири виховних позиції [13]: авторитарну, потураючу, демократичну та партнерську.

З нашої точки зору, порушені стилі виховання, як стійкі патерни поведінки з дитиною і ставлення до неї, призводять до того, що індивідуальність підлітка, його бажання і можливості не враховуються і навіть не помічаються. Спотворення батьківських відносин до підлітка пов'язані з багатьма причинами, серед яких присутні:

а) страх перед самою дитиною, її дорослішанням і подальшою сепарацією;
б) нездатність впоратися з власними почуттями, актуалізованими потребами дитини, що розвиваються;

в) специфіка самої комунікації з дитиною, в рамках якої контроль, домінування і нав'язування перетворюють підлітка в «чорний закритий ящик» для батьківських проєкцій.

Дослідження батьківських установок до виховання дітей набуває особливого значення в контексті вивчення психологічних меж підлітків. Більш того, ми виявили можливість співвіднесення виховних позицій з типами психологічних меж, виділених Н.Б. Долгополовим [7]. Долгополов описав чотири типи меж, вони названі ним «експансивна», «спільна», «приймаюча» і «автономна» - згідно типового способу реагування особистості на зовнішнє середовище. Кожна з перерахованих типів меж базується на власному захисному механізмі: «експансивна» - на проєкції (і пов'язана з функцією вторгнення на чужу психологічну територію); «спільна» - на конфлюенції (прагненні до злиття власного і чужого психічного просторів); «приймаюча» межа заснована на інтроекції

(некритичному засвоєнні матеріалу з чужого психічного поля); «автономна» - на ретрофлексії (переважне замикання особистості самої на собі) [7].

Ми вважаємо, що чотири типи меж співвідносяться з батьківськими установками наступним чином:

а) авторитарна установка пов'язана з експансивним типом меж, коли батьки вторгаються на психічну територію дитини, пробивають її межі і пригнічують її особистість;

б) демократична установка описується спільним типом психологічної межі, в рамках якої батьки створюють загальне поле взаємодії і прийняття рішень;

в) ліберальний стиль представлений приймаючою межею, яка сприяє наділенню дитини великими правами і передбачає підвищений рівень її активності;

г) потураючий стиль визначається автономним типом межі, коли суб'єкти дитячо-батьківської взаємодії знаходяться в єдиному просторі, але кожен при цьому «сам по собі».

Співвіднесення виховних позицій батьків з типами психологічних меж відкриває нову можливість опису поведінкових проявлень батьківських установок через контактні взаємодії з дитиною. При цьому наслідком порушених стилів батьківського виховання стає дефіцит психологічних меж, які, до того ж, починають обслуговуватись грубими захисними механізмами. В свою чергу, дефіцит меж обумовлює порушення та дефекти особистості підлітка. Останні проявляються у формуванні нестійкого самоствавлення, зверхзалежності від оцінок значущих інших, втрати індивідуальності та ін.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Первинними причинами дефіциту психологічних меж дітей є порушення розвитку особистісних меж самих батьків. В міру дорослішання дитина входить у простір сімейних відносин і засвоює ті властивості меж, які йому демонструються в виховному процесі. У цьому сенсі, гармонійна структура сім'ї передбачає не тільки цілісну, узгоджену систему взаємовідносин, яка забезпечує потреби її членів відповідними можливостями, а й розвинену «досить хорошу» систему психологічних меж, що враховують «відокремленість» членів сім'ї один від одного і різницю в їх бажаннях. Саме співвіднесення психологічних меж батьків з межами дітей відбувається не тільки за рахунок повсякденної контактної взаємодії з дитиною, а й завдяки міжпоколінній передачі систем захисних механізмів.

Список використаних джерел

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М.: Академический проект, 2011. – 240с.
2. Бейтсон Г. Экология разума: Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии / Г.Бейтсон. – М.: Смысл, 2000. – 476 с.
3. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей: Руководство практического психолога / Дж. Боулби. – М.: Изд-во «Канон+», 2016. – 272 с.
4. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / А.Я.Варга. – Москва: 1986. – 206 с.
5. Джемс У. Психология : пер. с англ. / Джемс У. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
6. Джонсон С.М. Психотерапия характера / С.М.Джонсон. – М.: Центр психологической культуры, 2001. – 356 с.
7. Долгополов Н.Б. Гештальт «Здесь и теперь» / Н.Б. Долгополов // Московский психотерапевтический журнал. – М., 1994. – №3. – С.53-79
8. Дольто Ф. На стороне ребенка / Ф.Дольто. – Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2010. – 424 с.
9. Захаров А.И. Неврозы у детей и подростков: Анамнез, этиология и патогенез / А.И.Захаров. – Л.: Медицина, 1988. – 174 с.
10. Лакан Ж. Заметка о ребенке / Ж. Лакан // Международный психоаналитический журнал. – 2012. – Москва. – №2. – С.59-64
11. Личко А.Е. Подростковая психиатрия. – Л.: Медицина, 1985. – 416 с.
12. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Н.Мак-Вильямс. – М.: Класс, 1998. – 480 с.
13. Реан А. А. Психология и педагогика. / А.А.Реан, Н.В.Бордовская, С.И. Розум. – СПб.: Питер, 2010. – 432 с.
14. Рейнгольд Дж.С. Мать, тревога и смерть. Комплекс трагической смерти / Дж.С. Рейнгольд. – М.: ПЕР СЭ, 2004. – 384 с.
15. Соколова, Е.Т. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях / Е.Т. Соколова, В.В. Николаева. – М.: SvR – Аргус, 1995. – 360 с.
16. Фрейд. З. Три очерка по теории сексуальности / З.Фрейд // Психоанализ и теория сексуальности. – Мн. : Харвест. – 2004. – С. 5-142.
17. Фромм Э. Искусство любить: исследование природы любви / Э. Фромм. – М. : Педагогика, 1990. – 159 с.
18. Чодороу Н. Воспроизводство материнства. Психоанализ и социология гендера / Н.Чодороу. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2006. – 496 с.

19. Эйдемиллер Э. Г. Семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис. – Л. : Медицина, 1989.– 192 с.
20. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб. : Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592с.

References transliterated

1. Adler A. The Practice and Theory of Individual Psychology / A. Adler. – New York : Routledge, 2011. – 352 p.
2. Bateson G. Steps to an Ecology of Mind / G. Bateson – Chicago : University of Chicago Press, 1972. – 542 p.
3. Bowlby J. Maternal Care and Mental Health / J. Bowlby – Geneva: World Health Organization, 1951. – 179 p.
4. Varga A.Ia. Struktura i tipy roditel'skogo otnosheniia [Structure and types of parental relationship]: dis. ... kand. psikholog. nauk : 19.00.01 / A.Ia.Varga. – Moscow : 1986. – 206 p.
5. Dzhems U. Psikhologiya [The Psychology] : per. s angl. / U. Dzhems – Moscow : Pedagogika, 1991. – 368 p.
6. Dzhonson S.M. Psikhoterapiia kharaktera [The psychotherapy of character] / S.M.Dzhonson. – Moscow : Tsentr psikhologicheskoi kul'tury, 2001. – 356 p.
7. Dolgoplov N.B. Geshtal't «Zdes' i teper'» [Gestalt "Here and Now"] / N.B. Dolgoplov // Moskovskii psikhoterapevticheskii zhurnal. – Moscow, 1994. – №3. – pp. 53-79
8. Dol'to F. Na storone rebenka [On the side of the child] / F. Dol'to. – Ekaterinburg : Rama Publishing, 2010. – 424 p.
9. Zakharov A.I. Nevrozy u detei i podrostkov: Anamnez, etiologiya i patogenez [Neuroses in children and adolescents: Anamnesis, etiology and pathogenesis] / A.I.Zakharov. – Leningrad : Meditsina, 1988. – 174 p.
10. Lakan Zh. Zametka o rebenke [The Note about the child] / Zh. Lakan // Mezhdunarodnyi psikhoanaliticheskii zhurnal. – 2012. – Moscow. – №2. – S.59-64
11. Lichko A.E. Podrostkovaia psikhiatriia [Adolescent psychiatry] / A.E. Lichko – Leningrad : Meditsina, 1985. – 416 s.
12. McWilliams N. Psychoanalytic diagnosis: understanding personaly structure in the clinical process / N. McWilliams. – New York : Yhe Guilford press, 2011. – 426 p.
13. Rean A. A. Psikhologiya i pedagogika [Psychology and pedagogy] / A.A.Rean, N.V.Bordovskaia, S.I. Rozum. – Saint-Petersburg : Piter, 2010. – 432 p.
14. Rheingold J. The mother, anxiety and death / J. Rheingold. – Boston : Little, Brown and Company, 2004. – 288 p.
15. Sokolova E.T. Osobennosti lichnosti pri pogranichnykh rasstroistvakh i somaticheskikh zabolovaniiaxh [Features of personality in borderline disorders and somatic diseases] / E.T. Sokolova, V.V. Nikolaeva. – M.: SvR – Argus, 1995. – 360 p.
16. Freud S. Three essays on the theory of sexuality / S. Freud // Standart Edition. London: Hogarth Press, 1953. – pp. 135-243.
17. Fromm E. The Art of Loving / E. Fromm. – New York : Harper & Brothers, 1956. – 133 p.
18. Chodorow N. The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender / N. Chodorow. – Berkeley : University of California press., 1978. – 263 p.
19. Eidemiller E. G. Semeinaia psikhoterapiia [Family psychotherapy] / E. G. Eidemiller, V. V. Iustitskis. – Leningrad : Meditsina, 1989.– 192 p.
20. Erikson E. Childhood and society / E. Erikson. – New York : Norton, 1950. – 592 p.